

Scientific Bulletin, № 2, 2021, pages 79-85

Lala Tofiq Hasanova, hltlala@mail.ru

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi

DOI: doi.org/10.54414/ikjq8371

e-ISSN: 2789-4614

INTERMEDIALITY OF MODERN ART-DOCUMENTARY PROSE: “LITERATURE AND MUSIC”

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of intermediality in artistic and documentary works. This problem was studied on the basis of the analysis of the works of Anar “Without you”, “Like Kerem” (a novel-reflection on the work of Nazim Hikmet), Ali Amirli “What did I leave in Agdam?”. It is noted that the authors turn to music in different cases, sometimes to recreate the atmosphere of the era, but mainly to recreate the complex psychological state of the characters.

Keywords: documentary fiction, music, literature, memory, interaction of sciences.

MÜASİR BƏDİİ-SƏNƏDLİ NƏSR
NÜMUNƏLƏRİNDƏ İNTERMEDİALLIQ:
“ƏDƏBİYYAT VƏ MUSİQİ”

XÜLASƏ

Məqalədə müasir bədii-sənədli nəsrde intermediallıq məsələləri öyrənilmişdir. Mövzu Anarın “Sizsiz” romanı, “Kərəm kimi” (N. Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı), Ə. Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı” əsərləri əsasında araşdırılmış, müəlliflərin bir çox hallarda bəzən dövrün atmosferini, personajların əhval-ruhiyyəsini canlandırmaq, çox zaman isə mürəkkəb psixoloji məqamları göstərmək məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri aydınlaşmışdır.

Açar sözlər: bədii-sənədli nəsr, musiqi, ədəbiyyat, xatirə, elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi.

ИНТЕРМЕДИАЛЬНОСТЬ
СОВРЕМЕННОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННО-
ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ПРОЗЕ:
«ЛИТЕРАТУРА И МУЗЫКА»

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам интермедиальности в художественно-документальных произведениях. Данная проблема изучена на основе анализа произведений Анара «Без вас», «Словно Керем» (роман-размышление о творчестве Назыма Хикмета), Али Амирли «Что оставил я в Агдаме?». Отмечается что, авторы обращаются к музыке в разных случаях, иногда для воссоздания атмосферы эпохи, а иногда в основном для воссоздания сложного психологического состояния персонажей.

Ключевые слова: художественно-документальная проза, музыка, литература, воспоминание, взаимодействие наук.

Giriş

Sözdən fərqli olaraq heç bir tərcüməyə ehtiyac olmadan milyonlarla insanı öz sehrinə salan musiqi sənəti daim yazıçıların diqqət mərkəzindədir. Son illər müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi, tədqiqi məsələləri getdikcə aktuallaşır. Bu cür yanaşmanın əsasən də nasirlər üçün vacibliyini qeyd edən Konstantin Paustovski yazırdı: “sənətin bütün sahələrinin – poeziya, rəngkarlıq, memarlıq və musiqi- qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi nasirin daxili dünyasını əsaslı şəkildə zənginləşdirir, onun nəsrinə xüsusi ifadəlilik verir. Bu zaman rəngkarlıqda olduğu kimi, əsər işıq və rənglə zənginləşir, poeziyada olduğu kimi sözlər kəsərlilik və tərəvət kəsb edir, memarlıqda olduğu kimi dəqiq ölçülərin gözlənilməsi, heykəltəraşlıqda olduğu kimi cizgilərin dəqiqliyi və qabarıqlığı, musiqiyə xas melodiklik və ritm gözlənilir” [5, s.218]. «İntermediallıq semiotika arasındakı intertekstuallığı ifadə edir ki, bir sahəyə aid mətn başqa sənətin bədii sahəsinə daxil olur, özünə xas xüsusiyyətləri itirərək, yeni sferanın qanunları əsasında mövcud olur. Bu zaman sadəcə incəsənətin növləri arasında dialoq müşahidə olunmur, onların tərcüməsi yer alır. Tərcümə burada hərfi mənada deyil, metafora olaraq istifadə olunur” [6, s.374]

XX əsr ədəbiyyatında ideyanın musiqi vasitəsilə ifadə edildiyi əsərlərin sayı az deyil. Klassik əsərlərdən Kuprinin “Nargilə qolbağ” əsərində böyük sevgisini musiqi ilə ifadə edən aşiq, müasir ədəbiyyatımızda Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Təhminənin xalq mahnılarını səsləndirərək Zaurla vidalaşması, insanın ən mübhəm hissələrinin ifadəçisinə çevrilən mahnılarda ifadə olunan xalq hikməti, sözlərdən daha kəsərli olan musiqilər, əbədi ayrılığın, böyük sevginin, gücün və gücsüzlüyün ifadəsinə çevrilərək əsərlərin ideyasını ifadə edirlər. Bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Həmçinin musiqi vasitəsilə bəstəkarlar XX əsrin faciələrini əks etdirməyə çalışmışlar. Belə əsərlərdən biri D.Şostakoviçin Leninqrad blokadasına həsr etdiyi simfoniyasıdır.

Dövrün mənzərəsinin canlandırılmasında musiqinin rolu

Bir çox bədii-sənədli nəsr əsərlərində musiqi digər obrazlarla birgə əsərin strukturunda əsas mövqedə çıxış edərək, əsərin, əsasən də xatirələrdə insanın hiss və həyəcanlarının əsas ifadəçisinə çevrilir.

Xalq yazıçısı Anarın “Sizsiz” xatirə-romanında musiqi xüsusi önəm kəsb edir. Əsərdə Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin şeirlərinə yazılmış musiqi əsərləri, Anarın özünün librettosunun müəllifi olduğu Fikrət Əmirovun “Nəsimi dastanı” baleti haqqında geniş məlumat verilmiş, baletin 1973-cü ildə Moskvada keçirilmiş Nəsiminin yubileyində böyük uğur qazandığını qeyd edilmişdir. Müəllifin ağır itkilərə baxmayaraq (hər iki valideyninin ölümü) ssenarisinin müəllifi olduğu Üzeyir bəy haqqında filmi (“Uzun ömrün akkordları” filmi) tamamlamaq əzmi bu dahi şəxsiyyətə, onun musiqisinə olan böyük məhəbbətin göstəricisidir. Romanda Rəsul Rzanın, Nigar Rəfibəylinin, Anarın

musiqi haqqında fikirlərinə geniş yer verilir.

Xalq mahnılarından fərqli olaraq şeirlərə bəstələnmiş mahnılarında xalqın minillik hikməti deyil, konkret fərdin dünyabaxışı tərənnüm olunur. Bəstəkar və şair bir-birini duymadan, eyni duyğuya köklənmədən bu “iş birliyinin” alınması, illərlə yaddaşlarda qalacaq melodiyaaların yaranması mümkün deyil.

Bədii-sənədli əsərlərdə real faktlar əks olunduğundan, bu məlumatlar həm də faktoqrafik mənbə olaraq maraqlı doğurur. Xatirələrdə təsvir olunan dövrün musiqisi ilə yanaşı zamanla unudulmuş (ayrı-ayrı verilişlərə həsr olunmuş) mahnılar, tanınmış ifaçılar, bəstəkarlar haqqında məlumat əks olunmuş, müəlliflərin müasirləri olmuş müğənni və bəstəkarların obrazları canlandırılmışdır.

Yazıçıların musiqi haqqında fikirləri həm də dövrün musiqi zövqü haqqında təsəvvür yaradır. Məsələn, Anarın Şopenin “Ölüm marşı” (pianoçu Emil Gilelsin ifasında), Akif İslamzadənin ifasında “Sarı gəlin” mahnısı, Zeynəb Xanlarovanın mahnıları, Nigar Rəfibəylinin şeirlərinin italyan bəstəkarı Franko Maninonun “Məhəbbət haqqında” kantatasına daxil edilməsi və s. haqqında xatırlatmaları bu qəbildəndir [1, s.192]. Bəzən musiqi, məsələn, 30-cu illərin mahnıları, ötən zamanı xarakterizə edən atributa çevrilir: “O dövrün ən məşhur və ən xarakterik mahnısı səslənir: “Все выше, и выше, и выше стремим мы полет наших птиц, и в каждом пропеллере дышет, спокойствие наших границ”.

Bir də başqa bir mahnı səslənir, qulaqlarımda! “Bandera rossa”.

Bir də bir mahnı-D.Şostakoviçin “Vstreçni” filminə yazdığı mahnı “Нас утро встречает прохладной, нас песней встречает Москва, кудрявая что же ты не рада, счастливому пеню гудка”. Bütün bu mahnıların melodiyaalarını, sözlərini anam 30-cu illərdən gətirmişdi bizə, Moskvadan gətirmişdi. Bakıya, hərdən zümzümə edərdi, oxuyardı və mən bu mahnıları ekranlardan, efirlərdən eşitməmişdən qabaq onlar evimizə məhrəm olmuşdular.

Moskva küçələri bu mahnıların doludur, gülüşlərlə, gül-çiçəklə, mayla, baharla doludur. Anam ağ corablarla, ağ parusin çəkmədə, ağ güllü ara krepdeşen paltardadır, ...22-23 yaşındadır anam” [1, s.225-226].

Musiqi keçmiş illərin abi-havasını yaradır, sözlərin faktların ifadə edə bilməyəcəyi hissələrin canlandırılmasına vasitə olur, sözlə ifadə olunmayacaq kədəri ifadə edir.

Əsərdə valideynlərinin vəfatından doğan kədərlə ata-anası ilə məktublaşmadakı qayğısız dövrün əhval-ruhiyyəsi ilə dissonans təşkil edir. Məktublarda bir-birindən uzaqda olan ailə üzvləri müxtəlif problemləri, hissələrini bir-biri ilə bölüşürlər. Rəsul Rzanın musiqi haqqında düşüncələri xüsusilə maraqlıdır. Türk bəstəkarlarının musiqisi ilə bağlı təəssüratını bölüşən Rəsul Rza yazır: “Simfoniya və orkestr üçün yazılmış konserti dinlədikcə düşünürdüm: dünyadan nə qədər xəbərsizik... Mən musiqi haqqında mülahizə yürüdüb

hökm verməkdə özümü haqlı hesab etmirəm. Lakin mən anlamağa çalışıram. .. duman arxasında silueti görünən dağlar kimi mən bir əzəmət, nə isə rəngləri, biçimləri adiləşmiş aləmə bənzəməyən bir varlıq mövcud olduğunu duy-dum...” [1, s.43].

Xatirələrdə həmin illərin musiqisi, zamanla unudulmuş mahnılar (ayrı-ayrı verilişlərə həsr olunmuş), tanınmış ifaçılar, bəstəkarlar bir sözlə müəllifin şahidi olduğu, dövrünün musiqisi haqqında fikirlər yer alır. Özünün redaktoru olduğu “Axşam görüşləri” verilişinə atasının eyni başlıqlı şeir yazdığını qeyd edən yazıçı, Tofiq Quliyevin bu sözlərə mahnı bəstələdiyini, mahnını Şövkət Ələkbərovanın ifa etdiyini qeyd edir [1, s.125] .

Tofiq Quliyevlə tanışlığından, ilk görüşündən bəhs edən müəllif onun özünün “heç mahnılarına” oxşamadığını bildirir. Atasını ilə bəstəkarın iş birliyindən bəhs edərək həmmüəllif olduqları “Qızıl üzük”, “Bakı haqqında mahnı”sını xatırlayır.

Psixoloji təsvirdə musiqidən istifadə

“Sissiz” əsərində XX əsr klassik estrada musiqisinin incilərində biri olan, Emin Sabitoğlunun Rəsul Rzanın sözlərinə bəstələdiyi “Alagözlüm” mahnısının yazılma tarixçəsi yer alır. Akif İslamzadənin ifasında səslənmiş “Alagözlüm” mahnısı Emin Sabitoğlu Rəsul Rzanın ölümündən sonra bəstələmişdir. Nigar Rəfibəylinin 50-ci illərdə qələmə aldığı şeirə bəstələnən musiqi şairə ölüm ayağında olarkən yazılmışdır. Nigar xanım mahnını ilk dəfə xəstəxanada olarkən dinləyir: “Məhz bu sözlər artıq dünyadan köçmüş insanı haraylaması, bəstəkarın qəlbini tərpətmişdi; çağırdığı atamın yoxluğunu Emin bilirdi, Akif bilirdi, hamı bilirdi, anam bilmirdi.

Bəlkə tez gələsən, əlac verəsən,

Sünbüllərin saçın yığıb hörəsən.

Əlvən çiçəkləri özün dərəsən-

Gözləri yollarda qalır, neyləyim! ” [1,196].

Mahnıda sözlə ifadə edilməyən bir kədər ifadə olunur: “Anamçün bu yalnız mahnı idi. Fidançün, Təranəyçün, mənimçün, bütün bilənlərçün ağır idi, əzab idi, möhnət idi...”. Bitən ömrün bitməyən xatirələrinə çevrilən musiqilər müəlliflərinin ölümündən sonra yaşamaqda davam edirdi.

Musiqi çox zaman insan ömrünün müxtəlif məqamları – toy, dəfn mərasimi ilə bağlı assosiasiyalar doğurur. Anası ilə atasının ağır xəstəlikləri ilə üz-ləşən müəllif, ömrünün ən ağır anlarında təsadüfən küçədə Akif İslamzadənin ifasında “Sarı gəlin” mahnısını eşidir:

Saçın ucun hörməzlər,

Gülü sulu dərməzlər, sarı gəlin.

Bu sevda nə sevdadır,

Səni mənə verməzlər

Neylim aman, aman, sarı gəlin.

Bu sözlər müəllifin daxili təlatümlərini artırır: “.. bu mahnı ... başqa bir həyatdan süzülüb, axıb gəlir və Akifin səsi də ömrün o tayından gələn bir səsdir. Bütün bunlar hardasa başqa bir aləmdə, yaşadığımız günlərin uçurumla ayrılmış o biri tərəfində, o biri uzaq yamacında, yalında qalıb sanki yer çatlamış, torpaq aralanmış, yarıqan aşılıbmışdı və ömrümdə yaxşı, işıqlı, ilıq nə vadısa bu yarıqandan o yanda qalıbmışdı, o tərəfdən, o taydan- əbədi itirilmiş üfüqlərdən köhnə mahnılar, tanış kəlmələr, uzaqlaşmış itəcək səslər gəlirdi, haçansa, solub unudulacaq sözləri eşidirdim:

Bu dərənin uzununu

Çoban qaytar quzunu, sarı gəlin.

Nolaydı bir gün görəm

Nazlı yarım üzünü

Neylim, aman, aman, sarı gəlin.

Evə gəldim, mətbəxə keçib qapını çəkdim, bu yaşımnda bəlkə də ilk dəfə ağladım” [1, s.102].

Emosional gərginlikdən sıxılaraq təkliyə, bağa üz tutan Anarın həmdəmi şəhərdən özü ilə bağa gətirdiyi radioda çalınan mahnılardır. “Bakıdan gecə konserti verirlər. Nərminə oxuyur... “Özünə qurbanam, sözünə qurbanam...”

Andrey Babayevin mahnısıdır. Andrey Babayev çoxdan ölüb, Nərminə də çoxdan oxumur” [1, s.111]. Ölümün amansızlığını yaşayan insanın yeganə təsəllisi əbədiyaşar mahnılardır. O mahnılar ki, ona nisgilin keçici olduğunu xatırladır, insan ömrünün qısalığı fonunda xatirələrin, hislərin əbədiliyini ifadə edir. İnsana hər bir məqamda təsəlli olacaq mahnılar, onu dərdi ilə təkbətək buraxmır. Vətənidən ayrı düşmüş dayısı Kamil də Vətən həsrətini mahnılarda ovudur: “Vətənidən didərgin düşmüş qərib doktor illər boyu radiosuyla Bakını tuturmuş...” Nərminə Azərbaycan mahnıları oxuduqca qədəh-qədəh dalınca təkbaşına içirmiş [1, s.112].

Təsəlli ilə yanaşı musiqi həm də yaşamış xatirələri oyadaraq müəllifdə qorxu doğurur: “Bu günlərdə qorxduğum şeylərdən biri də musiqidir. Neçə anımın açarı musiqidədir. Binəva, zümzümə, melodiya qırığı qarmaq kimi ömrün neçə ötən gününü dartıb çıxarda bilər, qəlbinə, beyninə, yaddaşına pərçim edər...”.

Musiqidən qorxurdum bu günlər. Yaxın adamlarınla qırx ildən artıq bərabər ömür sürmüşənsə, dünyanın bütün melodiyları, bütün təranələri sənə onların müəyyən bir məqamını, ilini, gününü, saatını xatırladacaq, yaxın adamlarla birgə sürülən ömür-anımların toplanması, çoxalması, bütün ailəni əhatə etməsidir [1, s.161-162].

Obrazın daxilən yaşadığı mətəm hissi ilə dissonans təşkil etmədən musiqi isə yazıçıda narahatlıq doğurur: “mahnı məhz mənim əsəblərimi qıcıqlandıрмаq üçün qəsdən bu dərəcədə şit yaradılıb. Açıq pəncərələrdən rəqs musiqisi eşidirəm, mənə elə gəlir ki, qayğısız həyat mənim hissələrimi təhqir edir, içəri dünyamı laqeydliyi, biganəliyi ilə tapdalamaq istəyir”. Kədərini “qıcıqlandı-

ran” musiqidən uzaq qaçan müəllifin narahat ruhu klassik musiqidə, Üzeyir musiqisində rahatlıq tapır: “Sanki üstünü duman almış uca bir dağın başında büllür bulağa qapanıram” [1, s.162]. Beləliklə, musiqi müəllifin həyatının bu çətin, dramatik məqamında həm nicatı, həm də qorxusuna çevrilir.

Nazim Hikmətin sevgi hekayətlərindən söhbət açan Anar bəzən hissələrin təsvirində sözün acizliyini hiss edib, musiqiyə üz tutur. İki sevgilidən biri üçün hissini ötürüb keçməsi, digərinin isə hələ də bu hissini əsarətində olduğu vəziyyəti canlandıran müəllif bəstəkar Adil Bəbirovun Vaqif Səmədoğlunun sözlərinə bəstələdiyi mahnısını xatırlayır: “Mahı məhz bu çıxılmaz vəziyyətə aiddir. İki aşiqdən biriyçün sevgi bitəndə, o birisi keçmiş sevgilisindən yalnız bir şey xahiş edir, yandırıp yaxan xatirələri “Ah çəkdiyən gecələri, “yox” dediyin küçələri, sevdiyimiz şeirləri, gəzdiyimiz şəhərləri, kölgən düşən divarları ürəyimdən qopar, qopar, özünü apar” deyir [1, s. 249].

Uzun zaman xanımı Münəvvərdən ayrı düşən N.Hikmətin məşhur skripkaçı David Oystaxa ünvanladığı şeirində yazır:

“İstanbula getmisiniz,
Konsertinizdəymiş,
Çox bəxtsiz bir qadını bəxtiyar etmisiniz
Yağmura uzanan iki yaşılıarpaq kimi gözləri baxmış barmaqlarınıza
Məktubunda: “Unutdum hər şeyi”- deyir
Dərldərdən başqa unudacağı nəyi var?
“Ağladım deyir, fərəhləndim” deyir
“Dünya deyir gözəl, içim rahat”.

Siz qısqandığım yeganə insansınız, ustad” [2, s.313].

Əli Əmirinin “Ağdamda nəyim qaldı” avtobioqrafik romanında musiqi zövqü, balaca Əlinin ətrafdakı insanlarla qarşılaşdırılmasında istifadə olunur, insanın mənəvi zənginliyi, istedadının, bədii zövqünün göstəricisi kimi çıxış edir. Ona yad olan “doğmalar” la münasibətlərini əyani şəkildə ifadə edir [3].

Nəticə

Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıqda intermediallıq probleminin tətbiqi bir çox əsərlərin fərqli müstəvidən təhlilinə imkan verir. Bədii-sənədli nəsr nümunələrində müəlliflərin bəzən dövrün ab-havasını, personajların əhval-ruhiyyəsinə göstərmək, çox zaman isə mürəkkəb psixoloji məqamları canlandırmaq məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri aydın olur.

Ədəbiyyat:

1. Anar. SİZSİZ // Anar. Əsərləri. III cild. Bakı, Nurlan, 2004, s. 689
2. Anar. “Kərəm kimi” (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı, Nurlan, 2015, VII cild, 416s.

3. Əmirli Ə. Ağdamda nəyim qaldı? // Əmirli Ə. Ağdamda nəyim qaldı? (Avtobioqrafik roman) // Azərbaycan, 2015, № 10, s. 13-89
4. Брузгене Р. Литература и музыка: о классификациях взаимодействия// Вестник Пермского Университета, 2009, Российская и Зарубежная филология, вып. 6., с. 93-99.
<https://cyberleninka.ru/article/n/literatura-i-muzyka-o-klassifikatsiyah-vzaimodeystviya>
5. Паустовский К. Золотая роза. Москва, Советский писатель, 1983
- 6 . Хаминава А.А. (Томск, Россия) Теория интермедиальности: проблемы и перспективы// s.373-379 file:///C:/Users/User-PC/Downloads/Mik_2012_15_7_63%20(2).pdf